ئەم توێژینەوەیە لە ژمارە ١ ی گۆڤاری شنرویَ، ساڵی ٢٠٢٠ بڵاو بووەتەوە.

http://www.journal.yaresan.com/fa/1/12-vol1no1summer2020

لەکی زارێکی زمانی کوردییە

سوداد ڕەسووڵ*

پوختە

لەک وەک کۆمەڵە عەشیرەتێکی کورد بە درێژایی مێژوو پێکهاتەیەکی گرنگی نەتەوەی کورد پێک دێنن، لە ناوچەیەک نیشتەجێن لە بەشی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە بە هەرێمی لوڕستان ناسراوە. ئەم هەرێمە سێ پێکهاتەی کوردی لە خۆ گرتووە کە بە لوڕ و لەک و کەڵهوڕ ناسراون. ئەم ناوچەیە لە مێژوودا بە ناوی جیاواز ناسراو بووە. سەلجوقییەکان کە لە سەدەی دوازدەمی میلادیدا بە سەر ئێران فەرمانڕەوا بوون، بۆ یەکەم جار لە باکووری ئەو ناوچەیە هەرێمێکی ئیداری دادەمەزرێنن بە ناوی کوردستان، ناوچەی لەکەکان ئەوسا بەشێک بووە لەو هەرێمە ئیدارییە؛ دواتریش بە ناوی دیکەی وەک لوڕستانی فەیلی و لوڕی بچووک ناسراو بووە. لەکەکان بە زارێکی کوردی قسە دەکەن کە لە هەموو ئاستەکانی زمانەوە لە زارەکانی دیکەی کوردییەوە نزیکە بە تایبەت لە زارە کوردییەکانی باشوور وەک کەڵهوڕی و لوڕی. لە ماوەی سەدەی ڕابردوودا کوردەکانی ئەم هەرێمە بە هۆکاری سیاسی و فەرهەنگی، هەروەها شیعەبوونی دانیشتوانەکەی، لە سەردەمی ڕەزا شای پەهلەویدا کە سەردەمی دەوڵەت – نەتەوەیە لە ئێراندا زۆر بە چڕی ڕووبەڕووی ئەسیمیلەبوون هاتوون؛ بە بەرنامە لە لایەن دەوڵەتەوە هەوڵ دراوە پێکهاتە کوردەکانی ئەم هەرێمە لە ناسنامەی کوردبوونیان دامالڕێن و بکرێن بە چەند پێکهاتەیەکی ئەتنیکی سەربەخۆ و زارە کوردییەکانیشیان بکرێن بە چەند زمانێکی سەربەخۆ. هەر لە درێژەی ئەم هەوڵانە لە چەند ساڵی ڕابردوودا لە لایەن میراتی فەرهەنگی ئێرانەوە بە ڕەسمی زاری لەکی وەک زمانێکی سەربەخۆ تۆمار کرا، ئەمە لە کاتێکدا بە هەموو پێوەرەکانی زمانەوانی و کۆمەڵایەتی، لەکی زارێکی زمانی کوردییە و زمانێکی سەربەخۆ نییە، بۆیە ئەم هەوڵەی کە لە ئارادایە بۆ ئەوەی لەکی بکات بە زمان و لەکەکانیش بە نەتەوەیەکی سەربەخۆ، تەنیا هەوڵێکی سیاسییە و زمانەوانی نییە. بەرنامەیەکی سیاسیی دەوڵەتی ئێرانە بۆ ئەوەی لەک لە کورد دابڕێت.

وشە سەرەکییەکان: لەکی، لوڕی، لوڕستان، ئەدەبی زارەکی، زار، زمان، نەتەوەسازیی ئێرانی.

---

* مامۆستای زارە کوردییەکان لە بەشی کوردی – فاکەڵتیی پەروەردە، زانکۆی سۆران

Laki is a dialect of the Kurdish Language

Abstract

The Lak is a group of Kurdish tribes throughout history who are considered to be an essential constituent of the Kurdish people. They live in a region in the eastern part of Kurdistan, which is known as the Luristan region. There are three Kurdish components in that region known as Lur, Lak and Kalhur. This area has been called by different names such as Kurdistn, Luristan Faili and Lesser Lur.The Laks speak a pure Kurdish dialect and, in all linguistic aspects, is close to other Kurdish dialects, particularly with southern Kurdish dialects such as Kahluri and Luri. During the past century the Kurds of this area were subjected to intense assimilation and loss of cultural identity, especially in the time of Reza Pahlavi, an Iranian army officer who became the Shah of Iran in 1925, when he took power; he was trying hard to build a nation-state in Iran, with one language within one nation. He planned to establish a central modern, secular and national state, so to achieve these goals he focused on the Kurdish tribal area in the Luristan Region of Iran, subjugating them to the rules and orders of central government. In addition, he also adopted a systematic policy of divide and rule to break the national identity of the Kurdish people and transfer them to independent ethnic groups and their Kurdish dialects into separate and independent languages. On other hand, the Kurdish people in that region are followers of Shia, contrary to the majority of Kurdish people are followers of Sunni, these religious differences played a significant role that Iranian authority as a dominant Shia state to separate them from the majority of the Kurdish nation. As a continuation of this policy, the Iranian cultural heritage officially declared in recent years that Laki is a distinct language in itself and not a dialect; however, in all linguistic and social criteria, Laki is a dialect of the Kurdish language and has never been an independent language, these attempts therefore, are politically motivated by central government and has no linguistic background; in other words, they are trying to separate the Laks from the Kurdish nation.This paper explains the subject in the light of sociolinguistics; that Laki is a dialect of Kurdish because Laki is mutually intelligible with other Kurdish dialects in that area. In addition, the Laks are socially and culturally part of the Kurdish people and have, throughout history, established cultural unity with the Kurds.

Keyword: Laki, Luri, Luristan, Oral literature, dialect, language, Iranian nation building.

پێشەکی

لەکی وەک زارێکی زمانی کوردی ئاخێوەرانی لە هەرێمێک نیشتەجێن لە مێژوودا پێی گوتراوە لوڕستان؛ ئەم هەرێمە هەرچەندە بە سەرزەمینی لوڕەکان ناو براوە، بەڵام دانیشتوانەکەی هەموو لوڕ نەبوون، بەڵکو گروپی دیکەی وەک کەڵهوڕ و لەک لە باکووری ناوچەی لوڕەکان نیشتەجێن، کە هەر یەک لەم گروپانە بە نەتەوە کورد و بە زمانیش ئاخێوەری چەند زارێکی زمانی کوردیین. ئەم هەرێمە وەک جوگرافییایەکی کوردستان و زمانی کوردی، لە ماوەی سەدەی ڕابردوودا زۆر بە چڕیی دەکەوێتە بەر پرۆسەی ئەسیمیلەبوون، بە تایبەت لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا کاتێک ڕەزا شا لە ئێران لە هەوڵی بەمۆدێرنکردن و دروستکردنی دەوڵەت – نەتەوە بوو بۆ ئێران بە یەک زمان، کە ئەویش زمانی فارسی بوو. لەم سەردەمە هەوڵ دەدرێت بە هەر ڕێگەیەک بێت کوردەکانی ئەم هەرێمە لە کورد جودا بکرێنەوە وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ بناسرێن و دواتریش بە زمان لە نێو زمانی فارسی ئەسیمیلە بن و خۆیان لە بیر بکەن کە کوردن، واتە لە ناسنامە و فەرهەنگ و زمانی کوردی داماڵرێن. لە لایەکی دیکەوە ئەم هەرێمە کە دانیشتوانەکەی زۆرینەی بە مەزهەب شیعەی ئیمامین، بە هۆی ئەو ململانێ مەزهەبییەی کە لە نێوان شیعە و سوننە لە ئێراندا بە درێژایی مێژوو هەبووە، لەگەڵ کوردە سوننییەکانی سەرەوەی خۆیان پەیوەندییان بەهێز نەبووە، ئاڵوگۆڕی فەرهەنگییش لەنێوانیاندا نەبووە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی لەم سەردەمەش، ئەم هەرێمە لە مەڵبەندی بزاڤی نەتەوایەتیی کوردی دوور بووە، نەتەوەخوازیی کوردی لەوێ زۆر لاواز بووە یان هەر نەبووە، بۆیە لە ڕووی ناسنامەی کوردبوونەوەش ناسنامەیەکی بەهێزیان نەبووە. ئەم کێشە مەزهەبییە کاریگەریی لەسەر زمان و زارە کوردییەکانی ئەم هەرێمەش داناوە، زارە کوردییەکانی ئەم هەرێمە لە زارەکانی دیکەی کوردی دوور دەکەونەوە لە فارسی نزیک دەبنەوە.

هەر لە درێژەی هەوڵی ئەسیمیلەکردنی پێکهاتە کوردەکانی ئەم هەرێمە، بەم دواییە لە لایەن دەسەڵاتدارانی ئێرانەوە بەرنامەیەکیان خستە گەڕ بۆ ئەوەی لەکی، کە بە درێژایی مێژوو هەمیشە زارێکی زمانی کوردی بووە، لە زمانی کوردی جودا بکەنەوە، و وەک زمانێکی سەربەخۆ بیناسێنن. بۆ ئەم مەبەستە میراتی فەرهەنگیی ئێران لە ڕێککەوتی ١٠ مرداد ١٣٩٦ (١ ئابی ٢٠١٧) بەرنامەیەک ڕێک دەخات و بە ڕەسمی ڕایدەگەیەنێت کە لەکی زمانێکی سەربەخۆیە و زار نییە، لە پاڵ ئەوەشدا کۆمەڵێک نووسەری لەکی زمان هان دراون بۆ ئەوەی لە نووسینەکانیاندا لەکی وەک زمان و لەکەکانیش وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ ناو ببەن، بۆ ئەم مەبەستەش کۆمەڵێک کتێب سەبارەت بە زمان و فەرهەنگی لەکی بە فارسی لە ئێران چاپ کراون تێیدا نکوولی لە کوردبوونی لەکەکان دەکەن. هەروەها ئەلفبێیەکی لاتینیان بۆ لەکی داڕشتووە بۆ ئەوەی بە ئەلفبێ و ڕێنووسیش لەکی لە کوردی دوور کەوێتەوە.

لەم توێژینەوەیەدا لە ڕوانگەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە ئەم پرسە زمانییە شی دەکەینەوە. بۆ بەرچاوڕوونی باسەکە لە پێشدا بە کورتی باسی جوگرافیا و مێژووی لوڕستان و لەکەکان دەکەین، دواتریش پێوەرەکانی جوداکردنەوەی زار و زمان ڕوون دەکەینەوە و دەستنیشانی دەکەین کە بەپێی هەموو پێوەرەکان لەکی زارێکی زمانی کوردییە، ئەوجا بەکورتی باسی پاشخانی نووسراوی ئەدەبی بە لەکی دەکەین، لەگەڵ نیشاندانی چەند دەقێکی فۆلکلۆریی لەکی.

لەک، جوگرافیا و مێژوو

لەکەکان کۆمەڵە عەشیرەتێکی کوردن لە نێو چیاکانی زاگرۆس لە هەرێمێک نیشتەجێن کە لە مێژوودا پێی گوتراوە لوڕستان. لەکەکان لەم هەرێمە لە ئێراندا تێکەڵ بەو ڕووداوانە بوون کە بەسەر لوڕستاندا هاتووە؛ لە سەدەی دەیەمی میلادییەوە هەڵمەتی بەشیعەکردن لە هەرێمی لوڕستان دەست پێ دەکات. ئەم هەرێمە دوای بەشیعەکردنی گۆڕانێکی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی و سیاسی بە سەردا دێت؛ هەرێمەکەش لە سەردەمی جیاواز بە ناوی جیاواز ناوی هاتووە. لەکەکان لە هەموو پێکهاتەکانی دی زیاتر لە لایەن دەسەڵاتدارانی ئێرانەوە لەسەر زێدی خۆیان کۆچبەر کراون و بۆ ناوچەی جیاواز لە ئێران دوور خراونەتەوە. لە هەر ناوچەیەکیش لە ئێران و دەرەوەی ئێران لەکەکان ناسنامەی کوردبوونیان پاراستووە. لە لوڕستانیش لەگەڵ پێکهاتەکانی دیکە فەرهەنگێکی هاوبەشیان هەیە، و پردی بەیەکگەیاندنی لوڕ و کەڵهوڕن پێکەوە. لەم بەشە بە خێرایی ئاوڕێک لە مێژوو و جوگرافیای لوڕستان دەدەینەوە بە تایبەت لەو سەردەمەوە کە دانیشتوانەکەی دەکرێن بە شیعە.

جوگرافیای هەرێمی لوڕستان لە مێژوودا

هەرێمی لوڕستان وەک هەرێمێکی ئیداری لە مێژوودا چەندین ناوی جیاوازی هەبووە. لە سەرەتای هاتنی ئیسلام ئەم هەرێمە بەهۆی شاخاوییبوونی بە (منطقة الجبال) ناوی هاتووە.

دواتر لە سەردەمی سەلجوقییەکان لە سەدەی دوازدەمی میلادیدا کە بە سەر ئێران و ناوچەکەدا فەرمانڕەوا بوون، لە باکووری هەرێمی لوڕستان، لە سەردەمی سوڵتان سەنجەر دوایین پاشای سەلجوقی، هەرێمێکی ئیداری پێک دێنێت بە ناوی کوردستان کە مەڵبەندەکەی قەلاتی بەهار بوو لە باکووری ڕۆژئاوای هەمەدان، ئەم هەرێمەش لە ڕۆژهەلاتی زنجیرە چیای زاگرۆس، ویلایەتەکانی هەمەدان و دینەوەر و کرماشانی دەگرتەوە و لە ڕۆژئاواشی شارەزوور و سەنجابی دەگرتەوە (نیکتین، ١٣٦٦: ٧٥). کە ئەمە بە یەکەم ناوهێنانی کوردستان دادەنرێت لە مێژوودا، ناوی کوردستان وەک هەرێمێکی ئیداری لەو ناوچەیە سەری هەڵداوە کە شوێنی نیشتەجێبوونی لەک و کەڵهوڕە.

دوای ئەوە لە سەردەمی مەغۆل ئەم ناوچەیە ناوەکەی دەبێت بە لوڕستان و دابەش دەبێت بۆ لوڕی بچووک و لوڕی گەورە. ناوچەکانی لەکنشین لەگەڵ هەندێک ناوچەی کەڵهوڕنشین بە لوڕی بچووک ناویان هاتووە. ناوچەکانی خوارەوە پێی گوتراوە لوڕی گەورە کە شوێنی نیشتەجێبوونی لوڕی بەختیاری و مامەسەنی و بویر ئەحمەد و کۆهگیلۆییە. لەو سەردەمە لەکەکان بە لوڕی بچووک ناویان هاتووە، لە هەندێک سەردەمیش بە لوڕستانی فەیلی ناوی هاتووە. دواتریش لە سەردەمی قاجاری ناوچەی لوڕستانی فەیلی یان لوڕی بچووک بۆ دوو یەکەی ئیداری دابەش بووە بەناوی پشتکۆ و پێشکۆ. ناوچەکە بەپێی زنجیرە کێویک بە ناوی کێوی کەبیر (کبير كوه) لە یەک جودا کراوەتەوە: ئەو ناوچانەی پشت ئەو کێوە پێی گوتراوە پشتکۆ کە ئوستانی ئیلامی ئێستا دەگرێتەوە و دانیشتوانەکەی بە زاری کەڵهوڕی دەدوێن، ناوچەکانی پێش ئەو کێوە پێی گوتراوە پێشکۆ کە ئوستانی لوڕستانی ئێستا دەگرێتەوە کە شوێنی نیشتەجێبوونی لەک و لوڕی خورەمئابادییە. بێجگە لەم ناوانە سەرزەمینی لەکەکان لە ناوخۆیان پێشی گوتراوە لەکستان، بەڵام ئەم ناوەی دوایی هەرگیز ناوهێنانێکی ڕەسمی نەبووە، بەڵکو ناوچەیی بووە.

لە سەدەی بیستەم دوای هاتنە سەر کاری ڕەزا شا بۆ ئێران جارێکی دی ئەم ناوچەیە دابەش دەکرێتەوە، لە هەرێمی پشتکۆ ئوستانێکی نوێ دادەمەزرێنێت بە ناوی ئوستانی ئیلام کە ئەم ئوستانە هەتا ئێستا بە هەمان ناو ماوە(Amanolahi, 2002:215), و دانیشتوانەکەی بە کوردیی خواروو یان کەڵهوڕی دەدوێن.

بەپێی یەکەی ئیداری ئەمڕۆ لە ئێران، ناوچەی لەکنشینەکان دەکەوێتە ئوستانەکانی کرماشان و لوڕستان و هەمەدان و ئیلام. کە دواتر لە باسی ناوچەی لەکنشینەکان بە درێژی لەسەری دەدوێین.

لە خستنەڕووی ناوی ئەم هەرێمە بە چەندین ناوی جیاواز وەک دیارە کە ناوەکان زیاتر ناوی جوگرافی و ئیقلیمی بوون ناوێک نەبوون کە نوێنەرایەتی هەموو پێکهاتەکانی ئەم هەرێمە بکات. کاتێک بەم هەرێمە گوتراوە لوڕستان بەو مانایە نەبووە کە گشت هەرێمەکە دانیشتوانەکەی لوڕن، بەڵکو ئەم هەرێمە بێجگە لە لوڕ دوو گروپی دیکەی ئەتنیکی کوردی لە خۆ گرتووە کە ئەوانیش کەڵهوڕ و لەکن، بۆیە پێویستە ئەم سێ گروپە لەم هەرێمە لە یەک جودا بکرێنەوە، چونکە لە ڕووی زمانەوەش بە زاری جیاوازیی کوردی ددوێن. لە زۆربەی سەرچاوەکان بە تایبەت سەرچاوە عەرەبییەکان کە لە باشووری کوردستان و عێراقەوە بە عەرەبی و کوردی لەبارەی کوردە فەیلییەکان و هەرێمی لوڕستانەوە نووسراون، فەیلییەکان و کەڵهوڕ و لەک و لوڕ هەموو بە لوڕ ناویان هاتووە، کە ئەمەش بە هەڵە ناوەکەی ڕۆیشتووە. فەیلییەکان بە شێوەزارێکی کوردیی کەڵهوڕی دەدوێن، لەکییش بە شێوەزارێکی دیکەی کوردی دەدوێن و لە ڕووی پێکهاتەی عەشیرەتییەوەش لەگەڵ لوڕەکان جیاوازن، لوڕییش زارێکی دیکەی کوردییە لەگەڵ لەکی و کەڵهوڕی جیاوازە.

شیعە لە هەرێمی لوڕستاندا

لە دوای فتوحاتی ئیسلام هەرێمی لوڕستان لە ئێران خەڵکەکەی دەبن بە موسڵمان و لە سەرەتا سوننی مەزهەب بوون، بەڵام لە دوای سەدەی دەیەمی میلادی کە ئەم هەرێمە دەکەوێتە ژێر فەرمانڕەوایی ئال بویە کە بنەماڵەیەکی حوکمڕانی شیعە بوون بەسەر بەشێکی زۆری ئێران فەرمانڕەوا بوون بە لوڕستانەوە، لەو سەردەمە خەڵکەکەی لوڕستان وردە وردە بە شیعە دەکرێن. ئەم هەرێمە لە نێوان ساڵانی ١١٨٤ تا ١٥٩٧ زنجیرەیەک ئەتابگی لوڕ واتە فەرمانڕەوای ناوچەیەیی حوکمی لوڕستانیان کردووە. بەڵام دوای هاتنی سەفەوییەکان هەتا سەردەمی ڕەزا شا لە نێوان ساڵانی ١٥٩٧ تا ١٩٢٨ بنەماڵەی والی لە هەرێمەکە حوکمڕان بوون. ئەم دوو بنەماڵە حوکمڕانەش لە هەرێمەکە بۆ ماوەی نزیک بە هەشت سەدە جۆرێک لە حوکمڕانی نیوە ئۆتۆنۆمییان هەبووە. ئەم دوو بنەماڵەیە بۆ ئەو ماوە درێژە هەرێمی لوڕستانیان بە یەکگرتوویی هێشتەوە، و لە هێرشی عوسمانییەکانشیان پاراست (Amanolahi, 2002:193) .

سەردەمی سەفەوی و شەڕی چاڵدێران

دوای ئەوەی سەفەوییەکان لە سەدەی شازدەم دێنە سەر حوکمڕانی ئێران گۆڕانیکی سیاسی و مەزهەبی گەورە لە ئێران دێتە کایەوە، ئەمجارە دەوڵەتی ئێران بە ڕەسمی دەبێت بە دەوڵەتێکی شیعە؛ دەسەڵاتی سەفەوییەکان شیعە لە ئێران و وڵاتانی دەوروبەری بڵاو دەکەنەوە. ململانێ و شەڕی مەزهەبی لەگەڵ عوسمانییەکان دەست پێ دەکەن کە سەر بە مەزهەبی سوننی بوون.

لە سەرەتای حوکمڕانی دەوڵەتی سەفەویدا ئەتابگەکانی لوڕستان پشتیوانیان لە سەفەوییەکان کرد، دوای ئەوە کۆتایی بە ئەتابگەکانی لوڕ دێنێت و لوڕستان دەکات بە یەکێک لە چوار والینشینی سەر بە دەوڵەتی سەفەوی. هەرێمی لوڕستان دەبێت بە بەشێک لە قەڵەمڕەوی شیعەی ئیمامی. دەوڵەتی سەفەوی تیشکی خستبووە سەر ئەم هەرێمە و زۆر بایەخی پێ دەدات، چونکە لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی سوننی هاوسنوور بووە. والییەکانی لوڕستانیش لە لایەن شایەکانی سەفەوی هەمیشە جێگەی ڕێز و پەیوەندیشیان بەهێز بوو.

دواتریش لە شەڕی چاڵدێران لە نێون هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی، کە بووە هۆی شکستی هێزەکانی سەفەوی، کوردە لوڕ و لەکەکان بە حوکمی ئەوەی کە شیعە بوون لەم شەڕانەدا بەشدارییەکی گرنگیان هەبووە و پشتیوانیان لە دەوڵەتی شیعەی سەفەوی کردووە.

لەم پاشخانە مێژووییەی لوڕستان ڕوون دەبێتەوە کە ئەم هەرێمە لەم ماوە مێژووییە چۆن گۆڕانی سیاسی و مەزهەبی بە سەردا هاتووە، و ئەم هەرێمە کوردنشینە لە زۆرینەی کوردی سوونە بە سیاسەت و مەزهەب دوور کەوتوونەتەوە و لە دەسەڵاتدارانی ئێرانی شیعە نزیک بوونەتەوە، کە بێگومان ئەم دوورکەوتنەوەیە کاریگەریی لەسەر زمان و زارەکانی ئەم

هەرێمەش داناوە، بە زمانیش وردە وردە لە زارەکانی دیکەی کوردییەوە دوور کەوتوونەتەوە لە فارسی نزیک بوونەتەوە. بەڵام هیچ گومانی تێدا نییە کە سەرەڕای جودابوونەوەیان بە مەزهەب لە کوردی سوننە، لە ڕووی نەتەوە و زمان ئەوان هەمیشە بەشێک بوون لە کورد. هەر لەو سەردەمەش بووە کە شەرەفخانی بدلیسی لە شەرەفنامەدا دەستنیشانی پێکهاتەکانی نەتەوەی کورد دەکات و چوار پێکهاتەی کورد ناو دەبات: کورمانج. لوڕ، کەڵهوڕ، گۆران (بدلیسی،١٣٤٣: ٢٣). ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوونە کە لوڕەکان بە لەک و کەڵهوڕەوە هەموو پێکەوە لەو سەردەمە بەشێک بوون لە کورد.

سەردەمی دەوڵەت – نەتەوە لە ئێران

لە سەرەتای سەدەی بیستەم قۆناغێکی گرنگ لە مێژووی ئێران دەست پێ دەکات، بە تایبەت دوای نەمانی حوکمڕانی قاجارەکان و دەستپێکردنی حوکمڕانی ڕەزا شا لە ئێراندا بە ناوی بنەماڵەی پەهلەوی، کە سەردەمی ناسیۆنالیزمی ئێرانییە. ڕەزا شا لە ساڵی ١٩٢١ بە هۆی کودتایەکەوە دەسەڵاتی لە ئێران گرتە دەست. هەر لە سەرەتای حوکمڕانییەکەی دەیویست دەوڵەتێکی نەتەوەیی بە ناسنامەی ئێرانی و بە یەک زمان دروست بکات، کە ئەویش نەتەوەی ئێرانی و زمانی فارسی بوو، ئەم زمانەش وەک زمانی یەکەم و ڕەسمیی وڵات بە سەر هەموو نەتەوەکانی ئەو وڵاتە دەسەپێنێت، زمان و زارەکانی دیکەی غەیری فارسی بۆ خوێندن و چالاکی نووسین و چاپەمەنی و ڕۆژنامەگەری قەدەغە دەکرێن. دژی فرەزمانی و فرەلەهجەیی بوو، دەیویست هەموو ئێران یەک زمانی هەبێت و زمانەکانی دی ئەسمیلە بکات. لە هەمان کاتدا ڕەزا شا لە سیستەمی حوکمڕانیدا هەوڵ دەدات لە ڕووی سوپا و ئیدارە و ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە ئێران بە مۆدێرن بکات، دەیویست ئێران وڵاتێکی عەلمانی بێت و بە شێوازێکی فەرهەنگی ئەوروپی بەڕێوە بچێت (ترابی،١٣٨٧:٣٣). لە هەوڵی ئەوەشدا بوو کە ئێران دەوڵەتێکی مەرکەزی و خاوەن سوپایەکی نوێی بەهێز بێت، خاوەن سیستەمی حوکمڕانی سەرانسەری بێت و لە هەموو سووچێکی وڵاتەکە یەک قانوون و یەک حکومەت بێت، هەر بۆیە زۆر دژی سیستەمی والینشینی عەشایەری و دەرەبەگی بوو، دەیویست هەموو عەشیرەتەکانی ناو ئێران ملکەچی یەک قانوونی حکومەتی مەرکەزی بن و نیشتەجێ بن و گەرمێن و کوێستان نەکەن.

لەم ڕووەوە هەرێمی لوڕستان کە ناوچەیەکی عەشیرەتی و والینشینی نیوەسەربەخۆ بوو، بۆ جێبەجێکردنی ئەم سیستەمە حوکمڕانییە نوێیە لە هەموو ناوچەکانی دیکەی ئێران زیاتر لەگەڵ حکومەتی ڕەزا شا ڕووبەڕوو بووەتەوە. لە نێوان ساڵانی ١٩٢٢ تا ١٩٢٨ شەڕ و ململانێیەکی توند لە نێوان عەشیرەتەکانی لوڕستان و سوپای حکومەتی مەرکەزی ڕوو دەدات. ڕەزا شا سوپا دەنێرێت بۆ لوڕستان بە تایبەت لەو ناوچەیەی کە بە پشتکۆ و پێشکۆ ناسراو بووە واتە شوێنی نیشتەجێبوونی عەشیرەتەکانی لەک و لوڕ، بۆ سەرکووتکردنی

عەشیرەتەکان و ملکەچپێکردنیان بە دەسەڵاتی مەرکەزیی ئێران. شەڕ و کوشتارێکی خوێناوی بووە لە نێوان هەر دوو لا، تا لەکۆتاییدا سوپا توانیویەتی ئەو هەرێمە بخاتە ژێر کۆنترۆلی خۆی، ئەو سەرۆک عەشیرەتانەش کە سەرپێچیان کردووە لە سێدارە دراون. بە کۆنترۆلکردنی ئەم هەرێمە، ڕەزا شا ئەو سیستەمە عەشیرەتییەش کۆتایی پێ دێنێت کە پێی دەگوترا والی و بۆ ماوەی نزیک بە هەشت سەدە لە لوڕستان بەردەوام بووە (Amanolahi, 2002: 193-218). کە ئەمەش دەبێتە هۆی پچڕاندنی هەموو پەیوەندییە عەشیرەتییەکان کە خەڵکەکە بۆ ماوەیەکی درێژ پێوەی پابەند بوون، دوای ئەوە ڕاستەوخۆ دەبەسترێنەوە بە دەسەڵاتی حکومەتی مەرکەزی لە تاران. ئیدی بۆ دەسەڵاتی مەرکەزی ئاسان دەبێت لەو هەرێمە قانوونەکانی حکومەتی مەرکەزی بە سەر خەڵکەکە جێبەجێ بکات، کە ئەویش سیاسەتی یەک فەرهەنگ و یەک زمان بوو، واتە سەرەتای دەستپێکردنی پرۆسەی ئەسمیلەکردنیان لە نێو بۆتەی ئێرانی و زمانی فارسیدا. هەر بۆ ئەم مەبەستە ڕەزا شا لە ساڵی ١٩٣٥ بە ڕەسمی ناوی وڵاتەکەش دەکات بە ئێران بۆ ئەوەی لەژێر ناوی ئێرانی، لەنێو نەتەوە جیاوازەکانی وڵاتەکەی، ناسنامەیەکی ئێرانی بە یەک زمانیان بۆ دروست بکات (Abrahamian, 2008: 86).

لەو سەردەمە و بەو سیاسەتە فەرهەنگییە نوێیە، هەرێمی لوڕستان سەرزەمینێکی لەبار بوو بۆ ئەوەی ئەم پرۆژە نەتەوەسازییە ئێرانییەی تێدا جێبەجێ بکرێت. هەروەها لوڕ و لەک و کەڵهوڕ لەبەر ئەوەی شیعە بوون، ئەمەش دەرفەتێک بوو بۆ دەسەڵاتدارانی ئێران کە زۆر بەچڕی لە پرۆسەی نەتەوەسازیی ئیرانی بە نەتەوەی سەردەستیان ببەستنەوە کە شیعەن و دووریان بخەنەوە لە ڕیشەی کوردبوونیان. بە تایبەت لوڕەکان کە زمانەکەشیان لە دابەشکردنی زمانە ئێرانییەکاندا لەگەڵ فارسی لە ڕیزی زمانە ئێرانییەکانی باشووری ڕۆژئاوا دانراوە، چونکە لوڕی لە نێو هەموو زارە کوردییەکانی ئەم هەرێمە نزیکی لە فارسی زیاترە هەتا زارە کوردییەکانی دیکەی خوارووی کوردستان.

لە هەمان کاتدا قەدەغەکردنی خوێندن بە زمانی خۆیان و سەپاندنی خوێندن بە زمانی فارسی، نامۆکردنیان بە مێژوو و ڕابردووی خۆیان لە سیستەمی پەروەردەدا، ناسنامەیەکیان پێدرا کە ئەوان ئێرانین و زمانی فارسی زمانی باڵادەست و زمانی نەتەوەکانی ناو ئێرانە، کە لە بەرانبەردا زمانی خۆیان هیچ بایەخێکی نییە و شایەنی ئەوەش نییە زمان بێت، بەڵکو زارێکی ئێرانییە و هیچ پلەوپایەیەکی نییە. لە لایەکی دیکەوە شیعەبوونی هەرێمی لوڕستان کە پەیوەندییان لەگەڵ کوردی سوننی کەمە، ئەمەش دەرفەتێکی لەبار بووە بۆ ئەوەی لە کوردی سوننی جودایان بکەنەوە و بە ناسنامەی ئێرانی شیعە و زمانی فارسییەوە بگیرسێنەوە.

لەم هەوڵانە بە چەند قۆناغێک کاریان کردووە: لە پێشدا لە قۆناغی یەکەمدا ناسنامەی کوردبوونیان لاواز کردووە، لە قۆناغی دووەمدا بە پرۆسەی بەئێرانیکردن لە کورد دایان

بڕیون و ناسنامەیەکی سەربەخۆی ناوچەییان بۆ ساز دەکەن، بەڵام هەر بە ئەسڵ ئێرانین، لە قۆناغی سێیەم زارەکەیان بە زمان دەناسێنن بۆ ئەوەی بە تەواوی لە هاونەتەوەیی لەگەڵ کورد و زمانی کوردی دوور کەونەوە، تا لە کۆتاییشدا زمانەکەیان ئەوەندە بێ بایەخ دەبێت بە تەواوی لە ناو زمانی فارسی و ناسنامەی ئێرانی دەتوێنەوە. ئەم سیاسەتە لەگەڵ هەر سێ پێکهاتە کوردەکانی ئەم هەرێمە: لوڕ، لەک، کەڵهوڕ لە سەد ساڵی رابردوودا زۆر بەچڕی جێبەجێ کراوە، هەر بۆ ئەوەی بوونی کورد لە ئێران ڕۆژ لە دوای ڕۆژ کەم بێتەوە و جوگرافیای کوردستانیش لە ئێران قەوارەی بچووک بێتەوە و زمانە کوردییەکەشیان وردە وردە بێبایەخ بکرێت و لە ناو بچێت.

لەم هەوڵەیان لەگەڵ لوڕەکان(لوڕی بەختیاری و مامەسەنی و کۆهگیلۆیی) سەرکەوتوو بوون کە ئێستا لوڕەکان تەواو بە زمان و مێژووی خۆیان نامۆ بوون و خۆیان بە لوڕ دادەنێن نەک کورد. ئەمڕۆش هەمان بەرنامە لەگەڵ لەک و کەڵهوڕ جێبەجی دەکەن. لەگەڵ کەلهوریش ئەم هەوڵە هەیە، هێشتا سەرکەوتوو نەبوون، بەڵام زۆر بەچڕی کاریان لەسەر دەکرێت بۆ ئەوەی زمانەکەیان بکرێت بە فارسی و چیدی بە کوردی قسە نەکەن. لە شاری کرماشان کە گەورەترین شاری کوردییە و دانیشتوانەکەی بە کوردیی خواروو، یان کەڵهوڕی دەدوێن؛ ئێستا لەم شارە دانیشتوانە کوردەکەی بە ڕادەیەک ئەسمیلە بوون زۆر بە کەمی لەم شارە بە کوردی قسە دەکرێت.

جوگرافیای لەکنشین

لەکەکان چەند ناوچەیەک لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە ئێراندا نیشتەجێن. لە ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئوستانی کرماشان لە هەرسین و سەحنە و کەنگاوەر دانیشتوانی لەک هەیە، لە ئوستانی لوڕستانیش نیوەی شاری خوڕەمئاباد لەکن، هەروەها نوورئاباد و ئەڵیشتەر لە باکوور ئوستانی لوڕستان، و کوهدەشت و پولدوختەر لە ڕۆژئاوای ئوستانی لوڕستان تەواو شاری لەکنشینن. لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئوستانی ئیلام، و باشوور و ڕۆژهەڵاتی هەمەدان دانیشتوانی لەک هەیە.

ئەمە بێجگە لەوەی لە زۆر شوێن بە پەرشوبڵاوی لە دووری زێدی خۆیان لە ئێران تیرە و عەشیرەتی لەک هەیە، چونکە لە ماوەی چەند سەدەی ڕابردوودا لەبەر هۆکاری سیاسی و عەسکەری، لەکەکان لە لایەن دەسەڵاتدارانی ئێرانەوە بۆ قەزوین و شیراز و کرمان و زەنجان و قوم و خوراسان کۆچیان پێ کراوە (نجفزادە قبادی، ١٣٩٥: ٦٩ – ٧٤).

لە کەلاردەشت و مازندەرانیش لە باکووری ئێران هەندێک عەشیرەتی لەک هەیە (قمندار، ٢٠١٤: ٧٤). لە دەشتی هەولێریش دوازدە گوندی لەک هەیە، کە نزیک بە دوو سەدە لەمەوبەر لە ناوچەی لەکەکان لە ئێرانەوە کۆچیان کردووە بۆ دەشتی هەولێر (حەمەخورشید، ١٩٨٥: ٦٠).

میهرداد ئیزەدی ئاماژە بەوە دەدات کە چەند هۆزێک بە ناوی لەک لە ئەدەنەوە بۆ ناوەڕاستی ئانادۆل هەیە، بەڵام ئیستا بە لەکی قسە ناکەن، هەروەها ئاماژە بەوەش دەدات کە لە ناوچەی نێوان ئەدیامان بۆ ڕووباری جەیهان لە ڕۆژئاوای باکووری کوردستان لە تورکیا، دانیشتوانی لەک هەیە (Izady, 1992: 167). لەبارەی ژمارەی لەکەکان ئامارێکی تەواو لەبەر دەستدا نییە، بەڵام نزیک بە یەک ملیۆن تا یەک ملیۆن و نیو لەک هەیە (شهسواری، ١٣٩٤: ٤ و ٦).

لەکەکان زۆربەیان بە دین موسڵمان و سەر بە مەزهەبی شیعەی دوازدە ئیمامین، بەڵام هەندێکیان سەر بە دینی ئەهلی هەقن. وا باوەڕ دەکرێت کە لە ڕابردوودا هەموویان پەیڕەوییان لە ئەهلی هەق کردووە، لە ماوەی دوو سەدەی ڕابردوو بوون بە شیعەی ئیمامی (هەمان سەرچاوەی پێشووە).

نەخشەی دابەشبوونی جوگرافیی زارە کوردییەکانی خوارووی کوردستان

سەرچاوە:

ئەمین زەکی بەگ، محەمەد. (٢٠٠٦). *خوڵاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا ئیمڕۆ*. سلێمانی: بڵاوکراوەی بنکەی ژین.

قمندار، اسماعیل.(٢٠١٤). *دراسة اللهجات الكردية الجنوبية*. بغداد: مكتبة عدنان للطباعة و النشر و التوزيع.

Anonymous (1947). *Map of Kurdistan*. Cairo: Elias modern press.

لەکی زارە یان زمان؟

تۆمارکردنی لەکی وەک زمان لە لایەن میراتی فەرهەنگی ئێرانەوە، ئەم پرسیارە دێنێتە پێش کە بۆچی دەیانەوێت لەکی زمان بێت و زار نەبێت؟ چونکە ئەگەر زار بێت ئەوە دیارە لقێکی زمانێکە و ئەو زمانەش سەر بە نەتەوەیەکە، بەڵام ئەگەر چیدی زار نەبێت و بە زمان بناسرێت، واتە زمانێکی سەربەخۆیە و زاری هیچ زمانێک نییە و بە نەتەوەش سەربەخۆیە.

لەم بەشە هەوڵ دەدەین جیاوازیی زار و زمان ڕوون بکەینەوە، پێوەرەکانی جوداکردنەوەی زار و زمان دەستنیشان بکەین بۆ ئەوەی ڕوون بێتەوە کە ئایا لەکی زاری زمانێکە یان زمانێکی سەربەخۆیە؟

بۆ جوداکردنەوەی زار لە زمان کۆمەڵێک پێوەری زمانەوانی دانراون، وەک لەیەکگەیشتن و لەیەکنەگەیشتنی دوو شێوەزمان واتە ئەگەر ئاخێوەری ئەو دوو شێوە زمانە لەیەک گەیشتن، دوو زاری زمانێکە، ئەگەر لە یەک نەگەیشتن دوو زمانە. پێوەری دووەم نزیکیی پێکهاتەی هەردوو شێوەزمانە لە یەک، واتە ئەگەر دوو شێوەزمان پێکهاتەی زمانەکەیان یەک بوو یان لە یەک نزیک بوو ئەوا هەردوو شێوەزمان دوو زاری زمانێکن، ئەگەر جیاواز بوون ئەوا دوو زمانن. ئەگەر بەم دوو پێوەرە زمانەوانییانەش نەگونجا بۆ ئەوەی دوو شێوەزمان لە یەک جودا بکرێنەوە و پۆلێن بکرێن زارن یان زمان، ئەوا پێوەری کۆمەڵایەتی سوودی لێ وەردەگیرێت، کە ئەمەیان زمانەوانی نییە. لەم پێوەرە، هەردوو شێوەزمان کۆمەڵێک پەیوەندیی کۆمەڵایەتی و کولتووری و نەتەوەیی بە یەکەوەیان گرێ دەدات، وەک مێژوویەکی هاوبەش، دابونەریت و کەلەپووری هاوبەش، ئەمانە دەبن بە پێوەر بۆ ئەوەی ئەم شێوەزمانە ناسنامە زمانییەکەی دیاری بکرێت. زۆربەی زمانەوانەکان پێیان وایە جوداکردنەوەی زمان و زار لە دەرەوەی پێوەرەکانی زمانەوانییە و زیاتر کۆمەڵایەتییە (Chambers & Trudgill, 1998: 4-5). بۆیە ئەگەر دوو شێوەزمان لە یەکگەیشتنیش بە باشی لە نێوانیاندا نەبوو، بەڵام ئاخێوەرانی مێژوویەکی هاوبەشیان بە یەکەوە هەیە و سەر بە یەک نەتەوەن، کەواتە ئەمانە دوو زاری سەر بە زمانێکن. نموونەی ئەم زارانە لە زمانەکانی دنیا زۆرە وەک زارەکانی زمانی چینی یان زارەکانی زمانی عەرەبی، کە لەهجەی زۆریان هەیە و لە یەکگەیشتنیش لە نێوان هەموو زارەکاندا وەک یەک نییە. لە نێوان هەندێک لە زارەکانی زمانی کوردیش لەیەکگەیشتن سەختە. هەندێک زاری کوردی لەگەڵ زارێکی دی جیاوازیی لە ڕێزمان و وشەسازی و فەرهەنگۆکی وشەیان هەیە، بەڵام هەر بە دوو زاری کوردی دادەنرێن، چونکە ئاخێوەرانی بە درێژایی مێژوو سەر بە گروپێکی ئەتنیکی هاوبەش بوون کە کوردن، بۆیە زمانەکەشیان زارێکی زمانی کوردییە، وەک هەورامی لەگەڵ زاری کوردیی ناوەندی، یان کوردیی باکوور لەگەڵ کوردیی ناوەندی، لەیەکگەیشتن لە نێوانیاندا کەمێک سەختە، بەڵام هەر بە دوو زاری زمانی کوردی دادەنرێن، ئەمەش بە هۆکاری هاونەتەوەیی

ئاخێوەرانی هەردوو زارە. ئەم پێوەرە بە گونجاوترین پێوەر دادەنرێت بۆ جوداکردنەوەی زار لە زمان.

ئەگەر لەم ڕوانگەوە سەیری لەکی بکەین بە هەموو پێوەرەکانی زمانەوانی و کۆمەڵایەتی دەبێ زارێکی کوردی بێت، چونکە ئەم زارە لەگەڵ زارە کوردییەکانی دیکەی باشوور وەک کەڵهوڕی و لوڕی لەیەکگەیشتن لە نێوانیاندا هەیە، هەموو پێکەوەش زنجیرە دیالێکتێک* پێک دێنن کە درێژبوونەوەیەکی سروشتی یەک زمانە، بە پێکهاتی زمانیش هەمان پێکهاتەی زمانی لەگەڵ کەڵهوڕی هەیە بە کەمێک جیاوازی. ئەمە سەرەڕای ئەوەی بە پێوەری کۆمەڵایەتییش لەکی دەبێ زارێکی کوردی بێت، چونکە بە مێژوو و فەرهەنگ و زمان بە درێژایی مێژوو لەکەکان کورد بوون و زمانەکەشیان هەمیشە کوردی بووە.

کەواتە ئەو بەرنامەیەی کە ئەمڕۆ لە ئێران لە ئارادایە بۆ ئەوەی لەکی بکەن بە زمانێکی سەربەخۆ بەرنامەیەکی سیاسییە و زمانەوانی نییە، ئامانجی ڕوونە کە دەیەوێت لەکەکان لە کورد دابڕن و چیدی کورد نەبن. وەک دیارە بەری خۆر بە بێژینگ ناگیرێت، ئامانجی سیاسی چەندە بەهێز و بە دەسەڵات بێت بۆ چەواشەکردنی ڕاستییەکان، بەڵام لە بەرانبەر ڕاستییە زانستییەکان ناتوانێت خۆی بگرێت و بەردەوام بێت.

زاری کوردیی لەکی

ئەم زارە لە نێو زارە کوردییەکانی خواروو لەگەڵ کەڵهوڕی و لوڕی لە ڕووی دەنگسازی و وشەسازی و ڕێزمانەوە تایبەتمەندی خۆی هەیە و دەکەوێتە نێوان کوردیی کەڵهوڕی و لوڕییەوە وەک پردی پەڕینەوەیە لە نێوان کەڵهوڕی بەرەو باشوور بۆ زاری لوڕی. ئەمەش زنجیرە دیالێکتی نێوان زارە کوردییەکان نیشان دەدات.

لەکی بە هۆی نزیکی لە ڕووی جوگرافییەوە لە کەڵهوڕی بە تایبەت لە کرماشان لە ڕووی وشە و ماناناسییەوە نزیکیان هەیە، بەڵام لە ڕووی پێکهاتی ڕێزمانییەوە لێی جودا دەبێتەوە بە تایبەت لە لایەنی ئێرگەتیڤ کە لەکی هەیەتی و کەڵهوڕی نیەتی، هەر بۆیە بە زارێکی سەربەخۆ دانراوە. بەڵام لە ڕووی دەنگسازییەوە لە زاری گۆران نزیک دەبێتەوە، هەر بۆیە هەندێک لە توێژەران لە دابەشکردنی دیالێکتەکانی کوردی لەکی لەژێر زاری گۆرانی دادەنێن (جیهانفەرد، ٢٠١٥: ٢٦٥).

نزیکیی لەکی لەگەڵ گۆرانی وای کردووە هەندێک جار دەقی گۆرانی بە سەختی لەگەڵ لەکی جودا بکرێتەوە، چونکە کۆمەڵێک تایبەتمەندیی گۆرانی لە لەکیدا هەیە. بەڵام

* – زنجیرە دیالێکت continuum بە زنجیرە لەهجەیەک دەگووترێت کە لە لەناوچەیەکی جوگرافی قسەی پێ دەکرێت و لەگەڵ ناوچەی دەوروبەری خۆی جیاوازییەکی زۆر کەمی هەیە. ئەگەر کەسێک لە ناوچەکەی خۆی بە هەر ئاراستەیەک سەفەر بکات جیاوازییەکان وردە وردە زیاد دەبێت، بەڕادەیەک کە قسەکەری هەردوو سەری کۆتایی ئەو ناوچەیە ناتوانن لەیەک تێبگەن یان بە زەحمەت لە یەک تێدەگەن.

لەکەکانی باشوور لە ئوستانی لوڕستان بە هۆی تێکەڵاوبوونیان و پێکەوەژیانیان لەگەڵ لوڕەکان، زارەکەیان زیاتر لە لوڕی نزیک بووەتەوە.

زۆرینەی لەکەکان لە هەردوو ئوستانی کرماشان و لوڕستان نیشتەجێن، ئەوانەی لە کرماشان لەگەڵ کورد دەژین خۆیان بە کورد دەزانن، بەڵام بەرەو لوڕستان و بۆ شاری خورەمئاباد لەوێ لەکەکان خۆیان بە لوڕ دەناسێنن، بۆیە ئەوان لەم بەینە دابەش بوون لە نێوان کوردی کەلهوڕ و لوڕ.

بنزارەکانی لەکی

لەکەکان سەرەڕای بچووکی ئەو ناوچەیەی کە لێی نیشتەجێن، بەڵام زارەکەیان لە ناوچەیەک بۆ ناوچەیەکی دی جیاوازیی لەهجەیی هەیە. سێ بنزار بۆ زاری لەکی دەستنیشان کراون کە ئەمانەن:

کوودەشتی: ئاخێوەرانی ئەم بنزارە لەکییە لە ڕۆژئاوای ئوستانی لوڕستانە.

هەرسینی: ئاخێوەرانی ئەم بنزارە لەکییە لە ڕۆژهەڵاتی ئوستانی کرماشانە و نزیکی لەگەڵ کەڵهوڕی هەیە.

ئەڵشتەری: ئاخێوەرانی ئەم بنزارە لە باکووری ڕۆژئاوای ئوستانی لوڕستان نیشتەجێن (شهسواری، ١٣٩٤).

لەکی لە کاری ڕۆژهەڵاتناسیدا

لە پێشترین ڕۆژهەڵاتناسان کە لە نێو لەکەکان لەسەر لەکی کاریان کردووە ئۆسکار مان و ڤلادیمێر مینۆرسکییە کە هەردووکیان تەئکیدیان کرووەتەوە لەکی یەکێکە لە زارە کوردییەکانی خواروو. دوای مردنی ئۆسکار مان، کارل هادانک کارەکانی ئەو تەواو دەکات، ئەویش تەئکید دەکاتەوە کە لەکی کوردییە و لە لوڕی جیاوازە، هەروەها هەموو توێژەران لەوە دڵنیا بوون کە لەکی لەگەڵ زارەکانی دیکەی کوردی سەر بە باکووری ڕۆژئاوای زمانە ئێرانییەکانە، لوڕییش سەر بە باشووری ڕۆژئاوایە. ئۆسکار مان پێی وا بووە کە جیاوازیی لەکی لەگەڵ زارە کوردییەکانی دیکەی خواروو زۆر کەمە، هەر بۆیە لەکی لەگەڵ زارە کوردییەکان پۆلێن دەکات.

ڤلادیمێر مینۆرسکی کە چەندین توێژینەوەی سەبارەت بە هۆزەکانی ڕۆژئاوای ئێران نووسیوە، لە وتارێکی لەبارەی لەک لە ئینسکلۆپێدیای ئیسلامدا ئاماژە بەوە دەدات کە لەک لە هۆزە کوردییەکانی باشوورن لە ئێران (Anonby, 2004: 9).

هەر لە کاری ڕۆژهەڵاتناسیدا، بەم دواییە، نووسەرێکی کەنەدی ئەریک جۆن ئانۆنبی توێژینەوەیەکی بەراوردی زمانەوانی لەبارەی لەکی لەگەڵ کوردی و لوڕی نووسیوە، دەیسەلمێنێت لە ڕووی ئاستەکانی زمانەوە لەکی لە کوردی نزیکترە هەتا لوڕی، چونکە لە

ڕووی دابەشکردنی زمانە ئێرانییەکان لەکی لەگەڵ کوردی سەر بە باکووری ڕۆژئاوای زمانە ئێرانییەکانە، بەڵام لوڕی و فارسی سەر بە باشووری ڕۆژئاوایە، بۆیە بەپێی ئەم داتا زمانییە ئەم زارە سەر بە کۆمەڵە زارە کوردییەکانە (Anonby, 2004: 7-22).

مێژووی ئەدەبیات بە کوردیی لەکی

ئەم زارە کوردییە وەک زارەکانی دیکەی خواروو بە دەگمەن نەبێت ئەدەبی نووسراوی نەبووە، چونکە زۆربەی شاعیرانی لەکی زمان لە ژێر کاریگەریی ئەدەبییاتی گۆراندا بوون و هەر بەو زمانە ئەدەبییەش شیعریان نووسیوە، لەکی تەنیا زارێکی زارەکی بووە.

کاتێک باسی مێژووی ئەدەب بە زاری لەکی دەکرێت لە سەرچاوەکان ناوی کۆمەڵێک شاعیر دێن کە گوایە ئەوانە بە لەکی شیعریان نووسیوە، بەڵام لە ئەسڵدا زمانەکە لەکی نییە، زاری کوردیی گۆرانییە، لەوانەیە ئەمە لەبەر دوو هۆکار بێت یەکەم: ئەو شاعیرانە بە بنەچە لەکن یان دانیشتوانی ناوچەی لەکەکان بوون، دووەم: بە زمانی ئەدەبیی گۆرانی شیعریان نووسیوە کە زمانەکە تێکەڵ بووە بە وشە و دەستەواژەی لەکی، هەر بۆیە کاتێک یەکێکی لەک دەیخوێنێتەوە پێی وایە ئەمە زمانەکەی لەکییە، بەڵام لە ئەسڵدا هەر ئەو زمانە ئەدەبییەی گۆرانییە کە لەو سەردەمە زمانی هاوبەشیی دەقی شیعری بووە، نەک هەر بۆ ئاخێوەرانی لەکی، بەڵکو بۆ ئاخێوەرانی زارەکانی کەڵهوڕی و لوڕییش، تەنانەت دەسەڵاتی زمانی ئەدەبیی گۆرانی ئەوەندە فراوان بووە گەیشتووە بە باشووری کوردستانیش، ئاخێوەرانی کوردیی ناوەندییش پێش دەرکەوتنی زمانی ئەدەبی بە کوردیی ناوەندی هەر بەو زارە شیعریان نووسیوە، وەک مەولەوی و فەقێ قادری هەمەوەند و مەلای جەباری.

کۆنترین شاعیری ئەم هەرێمە کە بابا تاهیری عوریانییە؛ لە زۆربەی سەرچاوەکان شوێنی لەدایکبوونی ئەم شاعیرە لە ناوچەیەک دەستنیشان دەکەن کە ناوچەی لەکەکانە. دوو بەیتییەکانی بابا تاهیر وەک لە پێشدا وا ناسراو بوو کە شیعرەکانی بە لوڕییە، بەڵام دەقە شیعرییەکانی ئەم شاعیرە لە ماوەی هەزار ساڵی ڕابردوودا وشە و پێکهاتەی ڕێزمانی کراون بە فارسی و لە دەقە ئەسڵییەکەی دوور خراوەتەوە. توێژینەوە نوێکان سەبارەت بەو شاعیرە بەتایبەت لەسەر ٢٥ بەیتی شیعرەکانی بابا تاهیر کە لە مۆزەخانەی قۆنییە دۆزراوەتەوە و لەگەڵ کۆمەڵێک لە شیعرەکانی کە لە کتێبخانەی مەجلیسی شورای ئیسلامی هەیە، لەبەر ڕۆشنایی ئەم دەقانە، هەندێک نووسەری لەکی زمان پێیان وایە ئەو زمانەی کە بابا تاهیر شیعرەکانی پێ نووسیون زمانێکە لە لەکی نزیکە و لوڕی نییە (موسوی، ١٣٩٣: ٣٦). ئەم نزیکییەی شیعرەکانی بابا تاهیر لەگەڵ زاری لەکی بەشێکە لەو ئەدەبییاتەی کە بە زارە ناوچەییەکانی ڕۆژئاوای ئێران لەو ناوچەیە هەبووە و بە ئەدەبییاتی پەهلەوی یان فەهلەویات ناسراوە، کە لە دوای سەدەی دەیەمی میلادیدا ئەم شێوازە شیعرییە لە ئێران بە دەرکەوت و چەند شاعیرێک بەو زمانە شیعریان نووسیوە، کە زارێکی ناوچەیی بووە و تێکەڵ

بووە بە وشە و دەستەواژەی زارەکانی ئەو هەرێمە، هەر بۆیە ئەم نزیکییە لەگەڵ زاری لەکی و لوڕی و زارەکانی دیکەی ئەو هەرێمە لە ناو شیعرەکانی بابا تاهیردا هەیە هەمان نزیکیی دوو بەیتییەکانی بابا تاهیر لەگەڵ زاری گۆرانیشدا هەیە، بە تایبەت لە ڕووی ئەو فرمانانەی لە دوو بەیتییەکاندا بە کار هاتوون، زیاتر ئەوە دەردەخەن کە زمانەکەی سەر بە زاری گۆرانییە (حسینی آبباریکی، ۱۳۹۲: ٤).

چەند شاعیرێکی دی کە گوایە بە لەکی شیعریان نووسیوە وەک سەید نوشاد ابوالوفایی کە لە سەردەمی نادر شای ئەفشار (۱٦۸۸-۱۷٤۷م) ژیاوە. خاوەن داستانێکی شیعری بە ناوبانگە بە ناوی «دار جەنگە = دار جنگە» (غضنفری، ۱۳۷۸: ۵۷) کە ئەویش زمانی داستانەکەی بەشێک بووە لە ئەدەبییاتی گۆرانی، لەکی نەبووە. مەلا مەنوچێهری کولیوەند شاعیرێکی دیکەی بە بنەچە لەکە لە ئەڵیشتەر لە دایک بووە، لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەمی میلادی ژیاوە و کۆمەڵێک شیعر و قەسیدە و غەزەل و مەسنەوی لە پاش بە جێ ماوە، و دیوانەکەشی چاپ کراوە (Dehqan, 2008: 298). خان ئەڵماسی لوڕستانی شاعیرێکی دیکەی بە بنەچە لەکە لە سەدەی یازدەم بۆ سەرەتای دوازدەمی هجری (۱۰۷۱۲ – ۱۱۳۸هجری) ژیاوە سەر بە دینی ئەهلی هەق بووە، و لە نوورئاباد لە دایک بووە.

ئەمانە و چەند شاعیرێکی دیکە کە بە بنەچە لەک بوون بانگەشەی ئەوە دەکرێت کە بە لەکی شیعریان نووسیوە، بەڵام زمانەکە لەکی نییە، بەڵکو بە زاری کوردیی گۆرانی تێکەڵ بە لەکی شیعریان نووسیوە، بۆیە لەکەکان پێیان وایە ئەم زمانە لەکییە، بەڵام لە ڕاستیدا هەر ئەو زمانە ئەدەبییەی گۆران بووە و لەکی نییە.

لەکی لە ڕووی ئەدەبی زارەکییەوە زارێکی یەکجار دەوڵەمەندە. چەندین ژانری ئەدەبی زارەکی لە نێو لەکەکان دەماودەم هاتووە، ڕەنگە گرنگترینیان ئەدەبی زارەکی دینی بێت بە هەر دوو گروپی دینی شیعە و یارسانی، هەر لە زووەوە کەلامی یارسان بە شێوەی زارەکی لە نێو لەکەکاندا هەبووە. ژانرێکی دیکەی گرنگی ئەدەبی زارەکیی لەکی، هورەی لەکییە، کە لە لایەن هورەخوێنەوە بە شێوەی شیعر دەخوێنرێتەوە، لەبارەی ڕووداوێکی سروشتی وەک بوومەلەرزە، لافاو، یان دڵدارییەکی ناکام، هەندێک جاریش لەبارەی مردنی کەسێک، هورە بە ئاوازێکی بە سۆزەوە بە شیعر دەخوێنرێتەوە. بابەتی دیکەی ئەدەبی زارەکی، شیعری فۆلکلۆرییە کە باسی سروشت و ژیانی ڕۆژانە دەکات. فاڵگرتن ئەویش پێی گوتراوە فاڵنامە بە شێوەی زارەکی گوتراوە. شینگرتن، کە ئەمەیان شینگێڕەکان ئافرەتن، تایبەتە بۆ مردنی کەسێک بە تایبەت لاوێک کە جوانەمەرگ بووە شینی بۆ دەگێرن بە شیعر بە شێوەی زارەکی دەگوترێت (Ibid. P. 299 -300).

ئەگەر سەرنج بدرێت هەمان ژانرەکانی ئەدەبی زارەکی لە ئوستانی کرماشان و ئیلام و لوڕستان لە لایەن ئاخێوەرانی زارەکانی دیکەی کوردییەوە هەیە وەک زارەکانی دەوروبەری

لەکی، کە لوڕی و کەڵهوڕییە. ئەمەش جارێکی دی هاوفەرهەنگی ئاخێوەرانی ئەم زارانە دەسەلمێنێت کە سەر بە یەک فەرهەنگن و یەک نەتەوەن و یەک زمانن.

دەقی ئەدەبی زارەکی فۆلکلۆری بە لەکی

ئەدەبیاتی زارەکی گرنگترین ئەدەبیاتێکە کە بە شێوەی خۆڕسک لە کۆمەڵگەی ئاخێوەرانی سەری هەڵداوە، و شەقڵی ڕەسەنایەتی زمان و تایبەتمەندیی فەرهەنگی کۆمەڵگەکەی لە زمانەکە هەڵگرتووە. لەم باسەدا بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستییە کە لەکی شێوەزارێکی زمانی کوردییە؛ ئاماژە بە دوو دەقی فۆلکلۆریی لەکی دەدەین کە یەکێکیان دقی لایە لایەیە بۆ منداڵ، ئەوەی دی دەقێکی گۆرانیە. بە سەرنجدان لەم دوو دەقە فۆلکلۆرییە جارێکی دی ئەو ڕاستییە ڕوون دەبێتەوە کە زمانەکە لە ڕووی پێکهاتەی ڕستە و فەرهەنگۆکی وشە و دەستەواژەکانی، زارێکی کوردیی خوارووە و نزیکی لەگەڵ کەڵهوڕی و لوڕی هەیە، واتە زارێکی تەواو کوردییە تەنیا ئەوە نەبێت کە جیاوازیی لەهجەیی لەگەڵ زارە کوردییەکانی دەوروبەری هەیە.

دەقێکی فۆلکلۆریی لەکی (لایە لایە) بۆ منداڵ

لاوە لاوە کەم لاوەم بەر بارێ	تا کوڕەم بچوو دەسگیرۆن بارێ
لاوە لاوە کەم لاوەم دوەروو بوو	ژێر سەر بەراکەم ڤەلگە چوەروو بوو
لاوە لاوە کەم لاوەم ئێ ڕاسە	ژێر سەر بەراکەم ڤەلگە ڕێواسە
لاوە لاوە کەم لاوەم بەر بارێ	وێژم پا بوی کوڕەم ژەن بارێ
لاوە لاوە کەم وە تونە مووشەم	دەنۆنێت زەڕە کاکوڵ ئەورێشم
هەی لاوە لاوە بەرقەکەم لاوە	ساتێ تۆ نوینەم جەرگەم کەواوە
لاوە لاوە کەم ئێ ماڵ بەینۆ دەر	چوارشێو ئەرووسی بکشینۆ سەر
لاوە لاوە کەم هەر ئێ دویرەوە	دوشمن کوڕەکەم بو ڤە تیرەوە
لاوە لاوە کەم ئەڕا ئێ تفڵە	شەماڵ بشانۆ زەنجیر ئێ زوڵفە

(نجفزاده قبادی، ۱۳۹۱: ۸۶-۹۳)

دەقێکی گۆرانیی لەکی

دەسماڵ دەسەکەت بیلا دوو تا بوو	یەکی ئەورێشم یەکێ کەتان بوو

ئەر دووس بزۆنێ هالم چوینە — نە زولفێ مەیلی نە خاڵ ڤە سێنە

دەمەکەت بارۆ بنەر نۆم دەمم — بەڵکەم ساکت بوو دڵێ پڕ خەمم

بنویسن ڤە بۆن سەنگ مەزارەم — کوشتەی ئەشقم نەکەن ئازارم

کراست نازک مەخمەل ڤە پوسە — خوەشاڵ ڤە کورەی ڤە گەردت دووسە

خودا بسینێ هەقم ژە دایەت — مە ڕەنجم کیشا کی نیشت ڤە سایەت

نە قازێ دێرم نە قەڵەم دەوات — ڕازێ دڵەکەم بنویسم ئەرات

(هەمان سەرچاوەی پێشوو: ١٦٦ -١٧٥)

ئەنجام

لەکەکان بە درێژایی مێژوو بەشێکی جودانەکراوەی نەتەوەی کورد بوون و بێگومان زمانەکەشیان زارێکی کوردی بووە. هەموو داتا زمانەوانییەکان ئەم ڕاستییە دەسەلمێنن کە لەکی نزیکترین زارێکە بە زمانی کوردییەوە. بە هەموو پێوەرەکانی دەستنیشانکردنی زار و زمان، لەکی زارێکی زمانی کوردییە و زمانێکی سەربەخۆ نییە، چونکە لەکەکان بە ئاسانی لەگەڵ زارەکانی دیکەی کوردیی دەوروبەری خۆیان لەیەک تێ دەگەن؛ بە پێوەری کۆمەڵایەتییش لەگەڵ کوردی دەوروبەری خۆیان هاوفەرهەنگن و بە نەتەوە کوردن و بە زمانیش زارەکەیان کوردییە. سەرەڕای ئەمانە لە ڕووی ئەدەبی زارەکییەوەش زمانەکەیان تەواو کوردییە، هەموو ئەو ژانرە ئەدەبە زارەکییەی کە لە لەکیدا هەیە لە زارە کوردییەکانی دەوروبەریدا هەیە. بۆیە بەپشتبەستن بەم بنچینە زمانەوانی و کۆمەڵایەتییە، هەرچی هەوڵێک بدرێت بۆ جوداکردنەوەی لەکی لە زمانی کوردی، هەوڵێکە بە ئامانجێکی سیاسییە و زمانەوانی نییە. هەر لەسەر ئەم بنەڕەتە ئەم هەوڵەی ئەمڕۆ لە ئێران سەبارەت بەو زارە کوردییە لە ئارادایە بۆ ئەوەیە ئەم زارە کوردییە وەک زمانێکی سەربەخۆ بناسێنن، هەوڵێکی سیاسییە بۆ ئەوەی لەکەکان لە زۆرینەی کورد دابڕن و بیانکەن بە نەتەوەیەکی سەربەخۆ، بۆ ئەوەی بە نەتەوە و جوگرافیاش لە ئێران لە کورد و خاکی کوردستان جودا ببنەوە. ئەم جۆرە سیاسەتەش لە ماوەی سەد ساڵی ڕابردوودا لە ئێران بەردەوام لەگەڵ ئاخێوەرانی کوردی ئەم هەرێمە لە لوڕستان جێبەجێ کراوە؛ لە ڕابردوودا لوڕ لە کورد جودا کراوەتەوە، ئەمڕۆ بە هەمان بەرنامە هەوڵ دەدرێت لەکەکانیش لە کورد جودا بکرێنەوە،

بەڵام ڕاستییە مێژووییەکان و زمانەوانییەکان لەبارەی پێکهاتەی دانیشتوان و زمان لە لوڕستان لەگەڵ ئەم هەوڵە سیاسییە بۆ دابڕینیان لە کورد دژ دەوەستێت.

سەرچاوەکان

بە ئینگلیزی

1- Abrahamian Ervand (2008). *a History of Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
2- Amanolahi, Sekandar (2002). *Reza Shah and the Lurs: The Impact of the Modern State on Luristan*. Iran & the Caucasus. 6 (1/2).
3- Anonby Erik (2004). *Kurdish or Luri? Laki's disputed identity in the Luristan province of Iran*, Kurdish Studien, no. 4-5.
4- Anonymous (1947). *Map of Kurdistan*. Cairo: Elias modern press.
5- Chambers, J.K. and Trudgill, Peter (1998). *Dialectology*. Cambridge University press.
6- Dehqan, Mustafa (2008). *Zîn- Hördemîr: A Lekî Satirical Verse from Lekistan*. Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series, Vol. 18, No. 3. Cambridge: Cambridge University Press.
7- Izady, Mehrdad R. (1992). *The Kurds a Concise Handbook.* London: Taylor & Francis.

بە فارسی

8- بدلیسی، أمیر شرف خان (۱۳٤۳). *شرفنامه، تأریخ مفصل کردستان*. بامقدمه و تعلیقات و فهارس بقلم محمد عباسی، تهران: چاپ أفست علی اکبر علمی.
9- غضنفری، اسفندیار (۱۳۷۸). *گلزار ادب لرستان، مجموعه اشعار*. تهران: انتشارات مفاهیم.
10- ترابی، یوسف (۱۳۸۷). *درآمدی بر ناسیونالیسم در ایران*. فصلنامه خط اول، سال دوم، شماره ۵.
11- شهسواری، فرامرز (۱۳۹٤). *واج، تکواژ و واژه در زبان لکی*. کرمانشاه: انتشارات طاق بستان.
12- شهسواری، فرامرز (۱۳۹٤). *توصیف ساختار زبان لکی*. کرمانشاه: انتشارات طاق بستان.
13- حسینی آبباریکی، سید آرمان (۱۳۹۲). *بررسی ویژگی زبانی و دستوری دو بیتی‌های باب طاهر همدانی*. پیام بهارستان، د ۲، س ۵، ش ۲۰.
14- موسوی، سید حشمت الله (۱۳۹۳). *هزار سال گمگشتگی*. تهران: پیشرو مبتکران.
15- نجف زاده قبادی، امید علی(۱۳۹۵). *مردم شناسی قوم لک*. تهران: انتشارات واژگان.
16- نجفزاده قبادی، امید علی (۱۳۹۱). *ادبیات عامه لکی*. خرم آباد: انتشارات شاپور خواست
17- نیکتین، واسیلی(۱۳٦٦). *کرد و کردستان*. ترجمه: محمد قاضی، انتشارات نیلوفر، چاپ دوم، تهران.

بە عەرەبی

18- قمندار، اسماعیل (۲۰۱٤). *دراسة اللهجات الكردية الجنوبية*. بغداد: مكتبة عدنان للطباعة و النشر و التوزيع.

به کوردی

19- ئەمین زەکی بەگ، محەمەد. (٢٠٠٦). خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان لە زۆر قەدیمەوە تا ئیمڕۆ. سلێمانی: بڵاوکراوەی بنکەی ژین.

20- جیهانفەرد (ژیار)، سەجاد(٢٠١٥). *زمانی کوردی شێوەزارەکانی*. گۆڤاری زماناسی، ژمارە ١٧، هەولێر.

21- حەمەخورشید، فوئاد(١٩٨٥). *زمانی کوردی و دابەشبوونی جوگرافی دیالێکتەکانی*. وەرگێرانی لە عەرەبییەوە: حەمە کەریم هەورامی. بەغدا: چاپخانەی آفاق العربیة.